
תשובה בענין קבורה דו־קומתית וקבורה במבנים מעל הקרקע (יו"ד שס"ב: א, ד')

שאלה מאת הרב גילה דרור: בימים אלה קיבלה עמותת "מנוחה נכונה" קרקע בבאר שבע כדי להקים בית קברות. (א) יש תקנון חדש של משרד הדתות המחייב לקבור קבורה כפולה (מת אחד מעל השני) כדי לאפשר שימוש מקסימלי בקרקע – האם קבורה כזאת מותרת על פי ההלכה? (ב) יתר על כן, האם מותר לקבור במבנים מעל הקרקע (מוזליאה) כי גם זה יאפשר שימוש מקסימלי בקרקע?

א) האם מותר לקבור בן־אדם אחד מעל השני?

תשובה: רעיון זה צורם לאזנינו, אבל הבדיקה מעלה שמותר לנהוג כך, כי כך פסק רב האי גאון וכל הפוסקים שבאו אחריו. והרי נוסח מתוקן של תשובת רב האי גאון על פי הנוסחים הרבים שהגיעו אלינו:¹

... ולענין בית הקברות שנתמלא ואין מקום לקבור, אי ודאי ליכא דוכתא [= מקום] אחריתי אפילו שהיא רחוקה משם, מה יעשה? אי אפשר למשבקיה [= לעזוב] למת כדלא קבור! אבל אי אית ליה מקום אחר אפילו בטירחא ובדוחקא ילך לשם ואל ינוול את המתים. וכמה בתי קברות שנדחקו מתים שדננו שלא יקבור בהם אדם. אבל ודאי אם יכול להעמיק כדי שיהא קובר בעומק, ובין מת למת ששה טפחים שפיר דמי, ואף על פי שזה למעלה מזה דהתם [בבבא בתרא ק"א ע"ב] מקשינן: "והא קא נגעו כוכין בהדי הדדי?", ומפרקינן [= ומתריצים]: "במעמיק". הרי נתברר שאסור לקבור היכא דנגעי כוכין בהדי הדדי, ואם העמיק ונתן לכל אחד ואחד תפיסתו, אף על פי שזה למעלה מזה, שפיר דמי.

פסק זה של רב האי גאון התקבל על ידי הרמב"ן והטור² ומשם הוא עבר לשלחן ערוך (יורה דעה שס"ב:ד'): "אין נותנין ב' ארונות זה על זה, ואם נתן כופין העליון שיפנה, ואם יש ביניהם עפר ששה טפחים מותר".

פסק זה של השלחן ערוך התקבל אצל אחרונים כגון ר' שבתי כהן, ר' אברהם דנציג, ר' יחיאל מיכל אפשטיין, ר' יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי, ר' עובדיה יוסף, ר' זאב אלן וכן על ידי ועד ההלכה של כנסת הרבנים בחו"ל.³ ברם, יש לציין שהיתה מסורת אחרת שדרשה רק **שלושה** טפחים בין המת העליון והתחתון, והיא מובאת על ידי הרמב"ן הנ"ל בתורת האדם:

ובאבל מכילתא אחריתי [= נוסח אחר של מסכת שמחות] תניא... והתם תנן: אין נותנין שתי ארונות זה על גב זה, ואם נתן כופין את בעל העליון שיפנה שאין נוהגין בזיון במתים. ודוקא בנוגעין, אבל בשני קברות זה למעלה מזה וקרקעיתו של עליון מפסיק בינתים ג' טפחים מותר.⁴

המשפט האחרון נשמע כמו תוספת פירוש של הרמב"ן, אבל התשב"ץ, הטור והבית יוסף, ככל הנראה גרסו כך במסכת שמחות.⁵ כמה חכמים ניסו לתרץ את הסתירה בין **ששה** טפחים אצל רב האי גאון **לשלושה** טפחים בציטוט הנ"ל.⁶ בכל אופן, רצוי להשאיר רווח של ששה טפחים (48 או 57.6 ס"מ)⁷ בין הקבר העליון והקבר התחתון כדי לצאת ידי שיטת רב האי גאון שהיא ככל הנראה המקורית יותר.⁸ והשיטה המקובלת על ידי רוב הפוסקים. הרב עובדיה יוסף מוסיף "שיש לתת על החלקה הזאת עפר ויציקת בטון בגובה ששה טפחים, כחצי מטר".⁹ הבטון אינו הכרחי מבחינה הלכתית, אבל יתכן שכדאי להשתמש בו כדי למנוע שקיעת הקבר העליון לתוך הקבר התחתון.

ראינו איפוא שההיתר הנידון קיים כבר כאלף שנה. יתירה מזאת, מתברר שכך נהגו גם **למעשה** מכיוון שבתי הקברות היו צפופים. הרב יעקב רייסער (אשכנז, 1733-1670) נשאל על יישוב יהודי חדש: האם צריכים להרחיק את המתים ששה טפחים זה מזה על פי הדין? הוא השיב:

על דבר הרחקת המתים אף שהדין פשוט ומבואר בטור יורה דעה סימן שס"ב ששיעור הרחקת מתים הוא בין זה לזה ששה טפחים, מכל מקום **פוק חזי מאי עמא דבר** [= צא וראה מה עושה העם] **בכל תפוצות ישראל שקוברין זה אצל זה, וזה על גב זה אף על פי שהוא שלא על פי הדין.** נראה לי שנתפשט המנהג כן בגלות לפי שלא לנו ניתן הארץ רחבת ידיים לפנינו וכמה השתדלות צריכין בכל המקומות ליתן לנו קצת מקום, ודי לעמוד בשלנו במקום מצומצם, ודינים אלו [של הרחקת ששה טפחים] לא נאמרו אלא במקום שהארץ רחבת ידיים לפנינו (שו"ת שבות יעקב, חלק ב', סימן צ"ה).

מכאן אנו למדים שבזמנו, באשכנז, קברו "זה על גב זה" ואפילו לא הקפידו על הפרדה של ששה טפחים בגלל תנאי הציפיות ששררו בבית הקברות. יתר על כן, אנו יודעים מעדויות שונות שכאשר בתי הקברות באירופה היו מתמלאים, היו מכסים את הקברות הישנים בעפר בשיעור של ששה טפחים לפחות ומתחילים

למלא את בתי הקברות מחדש. כך נהגו בערים פרנקפורט על נהר מיין, לונדון, קראקא, קאליש, פרעשבורג, ופאריז, ובחלק מהמקומות היו **שלוש** שכבות של קברים!^{9א}

אף על פי כן, אין ספק שהרבה משפחות יראו בנוהג הנידון פגיעה בכבוד המת. ולכן **להלכה**, מותר לקבור מת אחד מעל השני, אבל כדי למנוע סכסוכים, יש לעשות כך **למעשה** רק לאחר קבלת ההסכמה של שתי המשפחות, ורצוי לעשות כך כשמדובר בשני מתים מאותה משפחה.

ב) האם מותר לקבור במבנים מעל הקרקע (מוזוליא) ?

תשובה: אסור לנהוג כך.

המתירים והמקילים (ראה רשימת הספרות בסוף) טוענים כמה טענות להקל:

1) המתירים טוענים שאבותינו בתקופת המקרא, תקופת בית שני, ותקופת המשנה והתלמוד, קברו במערות קבורה וזה "תקדים טוב" ש"תואם כמעט בדיוק" את הקבורה במוזוליאום. אכן, בשלוש התקופות הנידונות הקבורה הרגילה ואולי הבלעדית בארץ ישראל היתה קבורה תת־קרקעית במערות טבעיות או במערות קבורה שנחצבו או נחפרו¹⁰ המכונות "קבר" בכל הספרות התלמודית.¹¹ לפעמים בנו מצבה או "ציון" או "נפש" מעל המערה או הקבר, אבל מטרתן היתה לציין את הקבר ולא להכיל את גופות המתים.¹² אם כן, **הממצאים הנ"ל סותרים את טענת המקילים כי כל המערות והקברים הנ"ל היו תת־קרקעיים**, וכפי שהדגיש הרב מוריס פלדמן,¹³ ואילו מוזוליאום הוא מבנה מעל הקרקע שנבנה לצורך קבורה.

2) המתירים גם מצביעים על תקדים ארכאולוגי אחד מפריגיה,¹⁴ ואפשר להוסיף עוד כמה דוגמאות של מוזוליא מארץ ישראל.¹⁵ אבל אפילו אם אותם מוזוליא ספורים היו שייכים ליהודים,¹⁶ הם בטלים באלף לעומת מאות קברים תת־קרקעיים שנתגלו בחפירות ארכאולוגיות בארץ ובחור"ל.

3) המתירים והמקילים גם מצביעים על שתי סוגיות בתלמוד הבבלי שבהן נזכר "קבר בנין".

א) הסוגיא הראשונה מופיעה במועד קטן ח' ע"ב. שנינו שם במשנה: "אין חופרין כוכין וקברות במועד, אבל מחנכין את הכוכין במועד". ברור מהשימוש במונחים אלה בכל הספרות התלמודית ומהפועל "חופרין" שקבר = מערת קבורה ו"כוכ" = התא לגופה הבודדת. אכן, כך פירש פרופ' אלבק בפירושו למשנה "וקברות: היינו מערות, שבהן הכוכין חפורים (ע' בבא בתרא ו', ח' ובגמרא כאן)"; ופירושו מוכח

מאותה משנה ומפירושו של הרשב"ם שם (ק' ע"ב ד"ה לעשות לו קבר) ומירושלמי
בבא בתרא ג':א', י"ג ע"ד.

אולם רב יהודה והברייתא, המובאים בבבלי, פירשו אחרת: "מאי כוכין ומאי
קברות? אמר רב יהודה: כוכין בחפירה וקברות בבנין. תניא נמי הכי: אלו הן כוכין
ואלו הן קברות? כוכין בחפירה וקברות בבנין". אין ספק שהפירוש הזה אינו
מתאים לפשוטה של המשנה כי המשנה ממתמשת בפועל "חופרין" גם לקברות,
ואי אפשר לחפור בנין! ר' שלמה בן היתום בפירושו על אתר (עמ' 28) הרגיש בקושי
זה ופירש: "קברות בבנין: כלומר, שבנין בנין כמו נפש, אי נמי בנין הקבר
בכתלים". כלומר, רב יהודה והברייתא התכוונו שבונים "נפש" מעל הקבר או
שבונים כתלים בתוך מערת הקבורה. בימינו, גם פרופ' יהודית האופטמן הרגישה
בקשיים שבקטע זה וביניהם העובדה שרב יהודה אינו מחדש דבר כי הסברו כבר
כלול בסיפא של הברייתא! לאחר השוואה לתוספתא (מועד קטן א':ט', מהד'
ליברמן עמ' 367) היא הגיעה למסקנה שהסיפא של הברייתא נוצרה בעקבות דברי
רב יהודה ויתכן שדבריו משקפים נסיון לא מוצלח להבין את הריאליה
הארצישראלית של המשנה.¹⁷ בכל אופן, דעת רב יהודה נפסקה כהלכה אצל
כמה פוסקים.¹⁸

ב) הסוגיא השניה היא בסנהדרין מ"ז ע"ב. הביטוי "קבר בנין" מופיע שם שלוש
פעמים כתירוץ של סתם התלמוד לקושיא בגמרא, ורש"י מפרש שם (ד"ה בקבר
בנין): "שבנאו למעלה מן הקרקע". אבל הלומד את הסוגיא בעיון מתרשם שזהו
"מבנה" שהומצא על ידי סתם התלמוד כדי לתרץ קושיא ולא מבנה שהיה קיים
במציאות.

אם כן, אולי יש בבבלי שתי עדויות על קיומו של "קבר בנין" בבבל, אבל נראה
יותר שבניינים אלה הומצאו על ידי חכמי בבל כדי להסביר משנה או כדי לתרץ
קושיא.

לעומת הנ"ל, האוסרים מדגישים שיש מצוה דרבנן לקבור דווקא בקרקע. כן
יוצא מסוגיא בסנהדרין מ"ו ע"ב¹⁹ כפי שהיא התפרשה על ידי הרמב"ן בתורת
האדם (עמ' קי"ז) ועל ידי הר"ן (בחידושו לסנהדרין שם). הר"ן אף הדגיש את
הפסוק "כי עפר אתה ואל עפר תשוב" (בראשית ג':י"ט; והשווה איוב י':ט' ועוד),
וכן נפסק בטור ובשלחן ערוך (יורה דעה שס"ב:א') ואצל פוסקים אחרים. אכן, ועד
ההלכה פסק לפני כמה שנים שמותר להיקבר בארון עץ פשוט ונקוב על פי הנוהג
התלמודי והנוהג המקובל בחו"ל,²⁰ וזאת משום שקבורה בארון כזה מאפשרת
בסופו של דבר מגע עם "קרקע עולם".²¹ ברור שקבורה במוזוליאום אינה מאפשרת
מגע כזה ולכן היא אסורה.

לבסוף, אי אפשר להתעלם מהצד הרגשי שבדבר. אפילו אם יפסוק מאן דהו על
פי סעיף 3 הנ"ל שיש תקדים הלכתי ל"קבר בנין", היהודי הממוצע יתקשה לראות

קבורה דו־קומתית וקבורה במבנים מעל הקרקע

במוזוליאום בית קברות יהודי. העם היהודי לאורך כל הדורות קבר את מתיו במערות קבורה או בקרקע ושום "היתר" אינו יכול למחוק את הזיכרון ההיסטורי הזה.²²

דוד גולינקין
ירושלים עיר הקודש
ד' דחזה"מ פסח תשנ"ו
בהסכמת כל חברי הוועד

הערות

1. ואלו הם הנוסחים: ר' יצחק אבן גיאת, שערי שמחה, חלק ב', פירטה, תרכ"ב, עמ' ע"ב; תורת האדם להרמב"ן, כתבי רמב"ן, מהד' ח"ד שעוועל, כרך שני, ירושלים, תשכ"ד, עמ' ק"כ; ומשם אצל הרב אישתורי הפרחי, כפתור ופרח, מהד' לונץ, ירושלים, תרנ"ז, עמ' ר"ט-ר"י וכן בטור יורה דעה סימן שס"ג (בשינוי) וכן בבית יוסף שם. הרב יהושע בועז, שלטי הגבורים על הרי"ף למועד קטן, פרק ג', דפ' וילנא ט"ו ע"ב, אות ב' העתיק מהטור.
2. ראה ההערה הקודמת.
3. הש"ך ליו"ד שס"ב, ס"ק ד'; חכמת אדם קנ"ח:ד'; ערוך השלחן ליו"ד שס"ב:ח'; גשר החיים, חלק א', עמ' רצ"ד; ילקוט יוסף, חלק ז', עמ' רצ"ז; *Summary Index: The Committee on Jewish Law and Standards*, [New York, 1994], 6:13; R. Wayne Allen, *Update 6* (1995), pp. 12-13.
4. תורת האדם הנ"ל (לעיל, הערה 1), עמ' קי"ט.
5. ר' שמעון בר צמח דוראן, התשב"ץ, חלק ג', סימן קי"ט והוא אף פסק **שלושה** טפחים למעשה על פי אותו ציטוט; טור יורה דעה סוף סימן שס"ב, אבל הוא גורס **"ששה טפחים"** בציטוט מאבל רבתי; והבית יוסף העיר על המשפט "אין נותנין" וכו': "גם זה באבל רבתי".
6. הבית יוסף הנ"ל; חידושי הגהות על הטור הנ"ל; הפרישה שם; גשר החיים הנ"ל; והרב שעוועל בהערותיו לתורת האדם הנ"ל.
7. טפח = 8 ס"מ לפי הרב אלחנן נאה ר"ע 9.6 ס"מ לפי החזון איש. ראה, Yitzhak Frank, *The Practical Talmud Dictionary*, Jerusalem, 1992, p. 298.
8. הציטוט מאבל רבתי אצל הרמב"ן חסר **בכל** כתבי היד של מסכת שמחות – ראה מסכת שמחות, מהד' היגער, ניר-יורק, תרצ"א, עמ' 203, 233. יתר על כן, הגירסא של **"שלושה טפחים"** אינה ודאית כי הטור גורס **"ששה"** באותו ציטוט. אכן, הפרישה הנ"ל קבע ש"שלושה" הוא טעות סופר ותו לא. ולכן הגירסא **"שלושה"** כאן היא בגדר ספק ספיקא – ספק אם הציטוט שייך למסכת שמחות וספק לגבי הגירסא.
9. בילקוט יוסף הנ"ל.
10. David Philipson, *Old European Jewries*, Philadelphia, 1894, p. 78; Israel Abrahams, *Jewish Life in the Middle Ages*, London, 1896, p. 77, note 3; ר' יקותיאל יהודה גרינוואלד, כל בו על אבלות, חלק א', ירושלים-ניר-יורק, תשל"ג, עמ' 170-172.
11. לקבורה במערות טבעיות ראה: בראשית כ"ג:ט', י"ט; מ"ט:כ"ט-ל"א; נ':י"ג; יהודית ט"ז:כ"ג; מועד קטן י"ז ע"א; בבא מציעא פ"ה ע"א; בבא בתרא נ"ח ע"א.

- לקבורה במערות חצובות או "קבר" ראה: ישעיה כ"ב:ט"ז; מתי כ"ז:נ"ט-כ"ח:ב'; מרקוס ט"ו:מ"ט-ז"ח:ח'; משנה בבא בתרא ו'ח'; תוספתא שם ו'כ"ב, מהד' ליברמן, עמ' 151; ירושלמי שם, סוף פרק ו', ט"ו ע"ג; בבלי שם, ק' ע"ב ואילך; ירושלמי שם, פרק ג', י"ג ע"ד; כתובות פ"ד ע"א; משנה מועד קטן א'ו' = ח' ע"ב.
11. להוכחות ש"קבר" פירושו תמיד מערת קבורה ראה לדוגמא משנה בבא בתרא הנ"ל; תוספתא בבא בתרא הנ"ל; ומשנה מועד קטן הנ"ל וכן מדגיש קרויס בספרו הלועזי, עמ' 72-73 והערה 506. זאב וייס אצל זינגר, עמ' 231-232, מבדיל בין "קבר" במובן של מערת קבורה ובמובן של המקום שהמת הונח בו בתוך המערה, אבל אין זה משנה מה שכתבנו בפנים.
12. ל"מצבה", "ציון", ו"נפש" ראה: בראשית ל"ה:כ'; שמואל ב' י"ח:י"ח; מלכים ב' כ"ג:י"ז; יחזקאל ל"ט:ט"ו; מקבים א' י"ג:כ"ז, ל'; יוספוס, קדמוניות י"ג, סעיף 211; מעשר שני ה':א'; שקלים א':א'; שם, ב':ה'; עירובין ה':א'; תוספתא אהלות י"ז:ד', מהד' צוקרמנדל, עמ' 615; ירושלמי שקלים ב':ז', מ"ז ע"א ומקבילות; עירובין נ"ה ע"ב; הוריות י"ג ע"ב.
13. הרב פלדמן, עמ' 108.
14. הרב פריהוף מסתמך על *Universal Jewish Encyclopedia*, s.v Cemetery.
15. צפריר, עמ' 159-163 ויוסף פטריך אצל זינגר, עמ' 193.
16. המוזוליאום בעסכר שעל יד שכם היה שייך למשפחה **שומרונית** – ראה צפריר, עמ' 159.
17. Judith Hauptman, *Development of the Talmudic Sugya*, Lanham, Maryland, 1988, pp. 128-131. כדאי להוסיף שאין לנו הרבה עדויות על המעבר ממערות קבורה לבתי הקברות שלנו. מעבר זה נרמז בתחילת התשובה הנ"ל של רב האי גאון (לעיל, הערה 1) ונאמר במפורש בתשובה של רב נטרונאי גאון המובאת על ידי ר' יצחק אבן גיאת, שערי שמחה, חלק ב', עמ' מ"ד = תורת האדם להרמב"ן, עמ' קט"ז = טור יו"ד סימן שס"ב. לקבורה בשורות כמו שנהוג היום, ראה ר' יאיר חיים בכרך, שו"ת חוות יאיר, סימן רל"ט, וכן תמונה משנת 1768 ב" *Jewish Encyclopedia* s.v. Cemetery.
18. ראה פירוש המשנה של הרמב"ם למועד קטן א'ו'; הרמב"ם, הל' יום טוב ז':ט"ו; והגהות מיימוניות שם, אות כ'. בניגוד לרב פלדמן (עמ' 109) המניח שפוסקים אלה נהגו כך **למעשה**, אני מניח שהם פסקו כך על פי רב יהודה בגמרא אבל אין זה אומר כלום על הנהגה **בזמנם**.
19. לשיטות הראשונים לגבי מצוות קבורה בקרקע, ראה מאמרו של הרב היגער.
20. הרב פסח שינדלר, תשובות ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל ה' (תשנ"ב-תשנ"ד), עמ' 161-168 ובייחוד עמ' 163.
21. כלומר, הקרקע ממש ולא גושי עפר שהוכנסו לארון.

22. לאחרונה הועלתה הצעה לקבור קבורה רב-קומתית בכוכין בצד הרים שנחצבו לצורך זה (ראה את רשימת הספרות, סעיף ג' וכן את סוף תשובתו של הרב שוחט) וכבר התחילו לנהוג כך בהר המנוחות בירושלים ובבתי הקברות נוספים. לשיטה זאת אין תקדים, אבל היא ככל הנראה מותרת על פי הלכה מכיוון שעדיין מדובר בקבורה בתוך הקרקע וגם קבורה רב-קומתית מותרת כפי שראינו לעיל.

ספרות

א) ספרות על הקבורה היהודית במשך הדורות

אייזנשטיין, אוצר דינים ומנהגים, ניו-יורק, 1917, ערך "בית קברות"
אנציקלופדיה מקראית, חלק ז', ירושלים, תשל"ו, ערך "קבר, קבורה"
אנציקלופדיה תלמודית, כרך שלישי, ירושלים, תשי"א, ערך "בית הקברות"
האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ירושלים, 1992, ערך "בית שערים" ועוד

הרב מיכאל היגער, "מאמר על שריפת המתים", בתוך: הלכות ואגדות, נויארק, תרצ"ג, עמ' 183-161 = David Golinkin, ed., *Proceedings of the Committee on Jewish Law and Standards of the Conservative Movement 1927-1970*, Jerusalem, 1997 [hereafter: *PCJLS*], pp. 1393-1415

איתמר זינגר, עורך, קברים ונוהגי קבורה בארץ ישראל בעת העתיקה, ירושלים תשנ"ד

שמואל ספראי, בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה: פרקים בתולדות החברה והתרבות, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 84-85

ירום צפירי, ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי: המימצא הארכאולוגי והאומנותי, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 143-164

De Vaux, Roland, *Ancient Israel*, Vol. 1, New York and Toronto, 1965, pp. 57-59

Encyclopedia Judaica, s.v. Burial; Catacombs; Cemetery; Tombs and Tombstones

The Jewish Encyclopedia, s.v. Burial; Cemetery; Tombs; Tombstones

Samuel Krauss, *Talmudische Archaologie*, Vol. 2, Leipzig, 1911, pp. 71-82

Harry Leon, *The Jews of Ancient Rome*, Philadelphia, 1960, pp. 46-74

קבורה דו־קומתית וקבורה במבנים מעל הקרקע

Universal Jewish Encyclopedia, s.v. Cemetery; Mausoleum
Zeev Weiss, "Social Aspects of Burial in Beth She'arim" etc., Lee Levine,
ed., *The Galilee in Late Antiquity*, New York and Jerusalem, 1992, pp.
357-371

(ב) ספרות על קבורה במבנים מעל הקרקע (מוזוליאה)

המתירים

R. Solomon Freehof, *Reform Jewish Practice*, 1963, pp. 122-127
R. Solomon Freehof, *Reform Responsa*, 1960, pp. 158-161
R. Solomon Freehof, *Modern Reform Responsa*, 1971, p. 258
R. Walter Jacob, *Contemporary American Reform Responsa*, New York,
1987, pp. 163-164

המקילים

R. Morris Feldman, *Proceedings of the Committee on Jewish Law and
Standards 1980-1985*, New York, 1988, pp. 107-111
R. David Lincoln, *ibid.*, pp. 113-116
R. Wilfred Schuchat, "Statement on Jewish Burial in Mausoleums that Are
Above Ground", Oct. 14, 1964, 3pp.; Summary in *PCJLS*, p. 514

המתיר לתקופה קצרה לפני קבורה בקרקע

ר' יצחק אלחנן ספקטור, שו"ת עין יצחק, יו"ד, סימן ל"ג

האוסרים

ר' יקותיאל יהודה גרינוולד, כל בו על אבלות, חלק א', ירושלים-ניו-יורק, תשל"ג,
עמ' 183-181, 189, עמ' 411 בהערה, וחלק ב', עמ' 48-47
ר' עובדיה הדאיה, שו"ת ישכיל עבדי, חלק ז', חלק יו"ד, סימן מ"ב
ר' יצחק יעקב וייס, שו"ת מנחת יצחק, חלק י', סימן קכ"ב
ר' אברהם אהרן יודלביץ, אב בחכמה, ניו-יורק, תרפ"ז, עמ' 124
ר' משה פיינשטיין, אגרות משה, יו"ד, חלק ג', סימן קמ"ג-קמ"ד
R. Boaz Cohen, *PCJLS*, p. 126
R. Aaron Felder, *Yesodei Smochos*, New York, 1976, p. 142
R. Theodore Friedman, *PCJLS*, p. 375

הרב דוד גולינקין

R. Louis Ginzberg, *The Responsa of Professor Louis Ginzberg*, edited by David Golinkin, New York and Jerusalem, 1996, pp. 189-192

R. Maurice Lamm, *The Jewish Way in Death and Mourning*, New York, 1969, pp. 57-58

R. Abner Weiss, *Death and Bereavement: A Halakhic Guide*, Hoboken and New York, 1991, p. 80

ג) ספרות על קבורה רב־קומתית בכוכים בצד הרים שנחצבו לצורך זה

ברקאי ד' (תשמ"ז), עמ' 152-136 (שלושה מאמרים)

Abraham Rabinovitch, "Grave Situation", *The Jerusalem Post Magazine*, January 3, 1997, pp. 8-9